

Dr. Məhəmməd Rza KƏRİMİ
Zəncan Universitetinin sabiq müəllimi
ORCID ID: 0009-0001-8390-5478
E-mail: Mrb_karini@yahoo.com

GƏNCƏLİ NİZAMİ VƏ TÜRK UTOPIYASI

Açar sözlər: Nizami Gəncəvi, Türk utopiyası, Türk Divanı, Azərbaycan şairi, insanlıq istəkləri, azadlıq və ədalət

Ön söz

Nizamini tərif edərkən həm Farsdilli yazıçılar, həm də Azərbaycan yazıçıları, eləcə də Şərqişünaslar tədqiqatlarının nəticələrini ifadə etmişlər. Yan Ripka, digər Qərb şərqişünasları kimi, Nizamini Şərqişünasların ən böyük şairi hesab edir, İran yazıçısı Səid Nəfisi Nizamini, Sədi, Hafiz, Rumi və Firdovsidən üstün hesab edir. Tarix boyu bu cür düşüncələri sadalayarkən özü deyir ki, Hafiz, Sədi və Rumini Fars poeziyasının peyğəmbərləri hesab etsək, onda Nizami Fars poeziyasının tanrısı adlandırılmalıdır. (Səid Nəfisi, Kuliyat Qasayid və Qəzəliyyat e Nizami, 1319, sh. 76).

Nizami Gəncəvi təkcə Azərbaycan ədəbiyyatında deyil, həm də Şərq ədəbiyyatında ən görkəmli, ən böyük və ən ölməz şəxsiyyətlərdən biridir. Onun düşüncəsinin dərinliyi, insanlara və insanlığa olan sevgisi, qadınlara hörməti, eləcə də Utopiya və ya ideal cəmiyyət dizaynı onun insan xoşbəxtliyinə sadıqlığının əbədi simvoludur. Hər kəsin belə bir görkəmli şəxsiyyəti özününkü kimi tanımaq hüququ var. Farslar bu nəcib şəxsiyyəti qəbul etsələr, heç bir problem yoxdur. Azərbaycan xalqının da bu böyük şairi qəbul etmək və onunla fəxr etmək hüququ var. Onun düşüncələri təkcə bir millət üçün deyil, bütün bəşəriyyət üçün xoşbəxtliyə aparan yolu göstərərək, o, bütün insanların başı uralığı üçün çalışıb.

Nizami beş əsəri olan "Xəmsə"ni Fars dilində yazmış, lakin bütün əsərlərində böyük ustalıqla dəfələrlə Türk dilinə müraciət edərək bəyan etmişdir:

ترکی‌ام را در این حبش نخرند لاجرم دوغیای خوش نخرند.²²

O, həmçinin türklüyündən açıq şəkildə danışır və deyir:

پدر بر پدر مرا ترک بود که هر یک به نیرو یکی گرگ بود. (کلیات نظامی، ۱۳۶۲، ۸۷).

Xosrov və Şirin əsərində: O, özünü Fars-Hindu dilində yazan Akdeş hesab edir, amma düşüncələri Türkcədir və anası da tənnaz bir Türkdür.

نگاری اکدشست این نقش دمساز پدر هندو و مادر ترک طناز و یا:

نظامی اکدشی خلوت‌نشین است که نیمی سرکه، نیش انگبین است.

Başqa bir di lile düşüncəsi Türkcə olmuş, ancaq şeiri Hedu-dur.

Bu məsələ ilə bağlı ən vacib ifadə "Leyli və Məcnun" əsərindədir. Burada Axsitan bəydən bir elçi gəlir və ona "Leyli və Məcnun" poemasını Fars və ya Tazi dilində yazmağı əmr edir və Nizamiyə xitab belə deyir:

ترکی صفتی وفای ما نیست ترکانه سخن سزای ما نیست

Nizami elçinin sözlərini eşidən kimi narahatlığını və etirazını bildirir:

چون حلقه‌ی شاه یافت گوشم از دل به دماغ رفت هوشم.

²². کلیات دیوان نظامی، مخزن الاسرار - دکتر معین‌فر، ۱۳۶۲، ص ۳۴۳.

Oğlu ilə məsləhətləşdikdən sonra "Leyli və Məcnun"-u 4 aydan az müddətdə bəstələdi və vaxtını artıq itirməmək üçün onu kənara qoydu. Çünki onun arzusu Türk dilində yazmaq idi. Burada bəzi yazıçıların anlaşılmazlıqlarını, yalanlarını, ikiüzlülüyünü və ya cahilliyini görməzdən gəlmək olmaz. Bu məsələni hələlik gələcəyə buraxaq!

1) Azərbaycan durumu

Nizami Azərbaycan oğludur. Onun əsərləri öz torpağının rəngini və qoxusunu daşıyır. Onun Xəmsəsi tamamilə Azərbaycanla rənglənmişdir. Onun əsərlərində Azərbaycana sığınan Fars padşahları, Makedoniyalı İskəndər-i, Ərəb Leyla-si və Sasani Bəhram Gur-i hamısı Azərbaycan geyimləri geyinir; ya da İskəndər kimi, onlar da Azərbaycanın qızı və hökmdarı qarşısında diz çökürlər. Nizaminin Xəmsəsindəki sənəti, müasir romanlar kimi, gözəl və əbədi məharətlə təzahür edir. Hekayələr söyləyərel oxucunu düşündürür. O, dəyərli məlumatlar verir və oxucunun zövqü üçün gözəl səhnələr yaradır. O, ən gözəl romantik səhnələri, eləcə də döyüş səhnələrini (döyüş və ziyafət- rəzm və bəzm) bəzəyir. Xosrov-Şirindəki Barbəd və Nekisa iki Azərbaycan aşiqi kimi Saz çalır-oxuyurlar. Biri Xosrov, digəri isə Şirin rolunu oynayır. "Yeddi Gözəl"də o, həmçinin Azərbaycan aşıqlarının ənənələrinə istinad edir və onların sənətindən istifadə edir. "İskəndərnamə"də həyat suyunu axtaran və vahid bir dünyanın qurulması uğrunda mübarizə aparan İskəndəri, istədiyiniz hər şeyin mövcud olduğu Bərdədə Nuşabə adlı hökumdar ilə qarşılaşır. Onun yurdunda hır nı istərsən mövcuddur. "Toyuq südü istəyirsinizsə, o, ondadır."

Nizami ədalətin gözəlliklərini və zülmün çirkinliklərini ifadə etməkdə misilsiz bir sənətkardır. "Noşirvanın vəziri ilə nağılı" və "Sultan Səncər və qarı" ədaləti təsvir edən nağıllar arasındadır. Hekayə belə başlayır:

Bəla çəkmiş bir qadın bağı qan, gözü yaşlı,
Bir gün sultan Səncərin ətəyindən yapışdı.
Dedi: -Ey sultan, səndən görməmişəm yaxşılıq,
Fəqət neçə zülmə şahid olmuşam artıq.

Ardıca deyir:

Şah ölkədə hər işi sahmana salsın gərək,
Xalqın səadətinə keşikçi olsun gərək
Adıl olsa şah əgər, hamı ona baş əyər,
Bəslər məhəbətini bütün canlar, könüllər
Şair türklərdən ədalət və insaf gözləyərkən bizə bir padşahın vəzifələrini xatırladır:
Dağ kımı ucalmışdı bir zaman Türk dövləti,
Sarmışdı məmləkəti ədaləti, şəfqəti.
Sən yıxdın o şöhrəti, batıb getdi o ad-san,
Demək, sən Türk deyilsən, yağmaçı bür Hindusan!

Şair türklərdən ədalət və insaf gözləyərkən bizə bir padşahın vəzifələrini xatırladır:

شاه که ترتیب ولایت کند،	حکم رعیت بر عایت کند.
تا همه سر به خط فرمان نهند،	دوستیش در دل و در جان نهند.

Nuşabənin hakimiyyəti altında, bu hakim qadının ədalətinin kölgəsində Bərdə yer üzündə çox gözəl və çiçəklənən bir bölgəyə çevrilmişdi. Oranın sakinləri narahatlıq və kədər anlayışını bilmirdilər. "Burada xoşbəxtlikdən başqa heç nə tapmaq mümkün deyil." "Toyuğun südü lazımdırsa, o, onun içindədir." Bütün bunlar ədalətin nəticəsi idi:

همانا که آن راستیهای جست،
نه از دانه، از دامن عدل رُست.

Nizaminin Xəmsəsi özünəməxsus bütövlüyə malikdir və bu beş əsərdə fəlsəfi düşüncələrini təşkil edir və ideal bir cəmiyyətin - Türk utopiyasının xüsusiyyətlərini təsvir edə bilib. Zülm və zorakılıqdan azad, insanların dinlərini, dillərini və hökumətlərini sərbəst

şəkildə seçdiyi, hər kəsin öz davranış və vəzifələrinə görə məsuliyyət daşdığı, sultanların da öz hərəkətlərinə görə məsuliyyət daşdığı bir cəmiyyətdir.

Nizami poetik sənətinə ilk dəfə Qəzəl və Qəsidələrlə başlayıb. Qırx yaşında - yəni yetkinlik yaşına çatanda - Məsnəvilər yazmağa başlayıb və fəlsəfi prinsiplərini Türk utopiyasının dizaynına tökmək üçün Məsnəvilərini uzunmüddətli bir planla planlaşdırmağa başlayıb.

2) Nizaminin İlham Qaynaqları

Nizami Gəncəvi müdrik və düşüncəli bir şairdir və İslam hökmlərindən, İslam mütəfəkkirlərinin düşüncələrindən tam şəkildə faydalanmışdır. Ahilik təriqətində o, bu təriqətin qurucularının ideallarına və düşüncələrinə sadıq idi, eyni zamanda, Fərabinin utopiyasına biganə qala bilməzdi. Həmçinin, Alp Arslan və Məlikşahın böyük vəziri Nizam əl-Mülk də "Siyasətnamə" əsərini yazarkən ona diqqət yetirdiyi kimi, "Qutadqu Bilik"-in böyük kitabı da onun diqqətini cəlb etməyə bilməzdi. Buna görə də, Nizaminin utopiyasının dizaynı üçün aşağıdakı mənbələrə istinad etmək olar:

- 1- İslam dini və onun qaydaları
- 2- Azərbaycan xalqının mədəniyyəti
- 3- Fərabinin "Utopiyası"
- 4- Xas Hacibin "Qutadqu bilik"-i
- 5- Şan Qızı dastanı
- 6- Dədə Qorqud kitabı
- 7- Əxilik - Qardaşlıq yolu – Oxovvət

Eyni zamanda, o, Çin, Yunan, Hindustan və Türk filosoflarının bütün ideyalarını tam bilir, onlardan öz utopiyasını tərtib etmək üçün istifadə edir. O, bir utopiya planı çəkir və bu ideal şəhəri Türk Utopiyası adlandırır. İndi onun hansı mənbələrdən istifadə etdiyini və bu mənbələrin ona necə ilham verdiyini araşdırmalıyıq. Nizamının utopiyası elə bir yerdir ki, burada

Nizami öz utopiyasını aşağıdakı kimi müəyyən edir:

«Qartal Göyərçinle olmuş qohum»

«Canavarla qoyun bir yerdə su içmiş»

Nizaminin utopiyasında belə bir özəllik var:

«Toyuq sudu istəyirsən, orda var.»

«Orada sevincdən başqa bir şey tapmaq olmaz»

Və yenə:

«Şənlikdən başqa yox orda!»

Nizami müsəlman bir müdrikdir və onun əsərlərində Fars ədəbiyyatında təkallahlığın ən yaxşı nümunələrini, həm spesifik, həm də ümumi tonlu şeirləri oxumuşuq; İslam dininin qaydaları və prinsipləri Nizaminin şeirlərinin hər bəndində o qədər canlanıb ki, biz təkallahlığı və Na'atı, peyğəmbərliyi və dirilişi Nizaminin dilindən öyrənib, qəlbimizdə gözəl bir şəkildə yerləşib. Nizaminin bütün Xəmsəsi İslamın poeziya dilində izahıdır. Bəlkə də Nizami hər əsərində Həzrət Peyğəmbərin Na'atına xüsusi diqqət yetirən və onun meracı haqqında çoxlu şeirlər yazan yeganə şairdir. O, şair üçün müqəddəs olan Peyğəmbəri "yeddi qəbilənin Türkü" hesab edir və onun meraca getdini "Türktazi" adlandırır (Mo'infar, 1362, 502).

2-1) Nizaminin Yaradıcılığında Türk və Türki

Nizaminin şeirlərində heç kimin inkar edə bilməyəcəyi bir "Türk ruhu" var. "Türk", "Türki", "Türklük" ifadələri o qədər çoxdur ki, Nizaminin bütün əsərləri diqqətəlayiqdir. Şair həmişə və hər yerdə Türk kəlməsi və onun başqa formalarından üstünlük, gözəllik, kişilik və

şəxsiyyət mənasında istifadə etmişdir. "Leyli və Məcnun"un ölməz sevgi hekayəsində aydın şəkildə görünən və hiss olunan Türk ruhu, şairə bu hekayəni Fars dilində yazmağı əmr edən Əhsitan bəy Şirvanşahı narahat etməzdi? Nizami qələmini Fars dilində Türk dili və türk zövqü və ruhu ilə istifadə etmişdir. Görkəmli İran Nizamişunas alimləri də Xaqani və Nizaminin dili ilə Fars şairlərinin dili arasındakı fundamental fərqi inkar etmirlər (Barat Zəncani, 2012, Giriş).

Nizami Gəncəvi "Leyli və Məcnun" əsərində Fars dilini Azərbaycana yeni gəlmiş bir GƏLİN adlandırır. Səid Nəfisi bu haqda yazır: "Şübhəsiz ki, Fars poeziyasının dili İranın gerbi, xüsusən də Azərbaycanın təbii və aadi dili deyil, ədəbiyyat vasitəsilə bu diyara daxil olan Şərqi dil idi. Azərbaycanda dəri poeziyası 5. əsrdə, Əsədi və Qətran dövründə başlamış və 6. əsrdə Əbül-Əla Gəncəvi, Xaqani, Nizami, Fələki, Qəvami və Bəyləqani ilə zirvəyə çatmışdır. Azərbaycan şairləri qaçılmaz olaraq dəri dilini analarından deyil, müəllimlərindən öyrənmişlər." (Səid Nəfisi, 1332, səh. 135-136).

Nizaminin əsərləri türkdilli bir şairin yaradıcılığının göstəricisidir, əsərlərinin hər sətirində onun türklüyünə istinad edir və ən əsası, Peyğəmbəri tərifləmək üçün Türk dilindən istifadə edir. Türktazi Peyğəmbərin mərasını təsvir edir və onu Türk kimi tərifləyir və oxuyur: "O, Yeddi Ölkə hökmdarı olan bir Türkdür". («زهی ترکی که میر هفت خیل است»)

2-2) Türk Mədəniyyəti

Nizami bu mənbədən böyük bacarıq və məharətlə istifadə etmişdir. Birincisi, onun yerli mədəniyyətdən - Türk dilindən və Azərbaycanda geniş yayılmış atalar sözləri və deyimlərdən istifadə etməsidir. Bilirik ki, Nizaminin həyatı boyu Türk dili və ədəbiyyatı xalq arasında geniş istifadə olunurdu. Nizaminin bu mədəniyyətdən götürdüyü şeylər çox zəngin və qiymətlidir. Yüzlərlə atalar sözləri, yüzlərlə deyim və yüzlərlə qısa hekayə bunun kiçik nümunələridir. Bu dövrdə Fars dili hələ Azərbaycanda geniş yayılmamışdı və Nizaminin fikrincə, Fars dili hələ də Azərbaycana ayaq basan "təzə gəlin" kimidir (Moinfar, 1983, s. 363) və şairlər son zamanlar ona maraq göstərirlər. Nizami bütün əsərlərində Türk kimliyini müqəddəs libaslara bürüyür, hətta Nə'tində Peyğəmbəri Türk sifəti ilə tərifləyir.

Nizami Fars ədəbiyyatına yüzlərlə Türk atalar sözü və ifadəsini gətirmişdir. Bu mövzuda bir neçə kitab yazıldığı, qurultaylar keçirildiyi və əksər tədqiqatçılar tərəfindən təsdiqləndiyi üçün özümü bu atalar sözlərindən nümunələrlə məhdudlaşdıracağam:

Becərsən hər kəsin yukun sən çək

İnsana ən böyük şərəfdir əmək.

İyi insanların göz yum eybinə

İyi şey öyrətməz kötü söz sənə.

Şişəyə öncə sən vurma daş – kəssək

Qırılsa çox zordur onu düzəltmək

İyiliyi əzəldə adət etsən özünə

İyiligin hər yanda qapı açar üzünə

Əqrəbin düşmanlığı bətərdir əjdahadan

Əjdaha aşkar vurur, əqrəb gizli bir zaman. (Əmsal Nizami Gəncəvi, Bakı, 1991).

2-3) Nizaminin İslamdan ilhamlanması

"Nizaminin feodal sistemi və avtoritar hökuməti tənqid etməsi, sosial ziddiyyətləri və onların təzahürünü cəsarətlə ifşa etməsi onu Şərq oyanışının idealları ilə əlaqələndirən vacib

xüsusiyyətlərdir." Lakin şair tənqidlə kifayətlənməyib; əksinə, cəmiyyəti bu çatışmazlıqlardan təmizləmək metodunu araşdırıb. Onun utopiyası mənəvi və əxlaqi inkişafdır. Onun fikrincə, mənəvi-əxlaqi inkişaf metodu vasitəsilə fərd və bütün cəmiyyət inkişaf edə bilər. Həyatda mənəvi-əxlaqi inkişaf xeyirxahlığın və işığın izzəti və əzəməti, "insanın Tanrı xəlifəsi məqamına çatması" deməkdir.

Şair yaradıcılığı boyunca insanın mənəvi və məqsədyönlü həyatı - mükəmməl insan və mükəmməl insanlardan ibarət mükəmməl cəmiyyət problemi haqqında düşünmüş, bu idealın mənəvi-əxlaqi inkişaf tərbiyəsi vasitəsilə gerçəkləşəcəyinə ümid etmişdir.

Nizaminin mənəvi-əxlaqi inkişaf tərbiyəsi ilə bağlı verdiyi izahatda sosial ədalət məsələsi ən vacib məsələdir. Bütün bunlar yenə də şairin xeyriyyəçilik və humanizm idealları ilə bağlıdır.

2-4) Əl-Fərabi və Utopiya (Fəzilətli Mədinə)

Əbunəsr əl-Fərabi (257-338 / 875-) bütün müsəlman xalqlarının onu özlərindən biri hesab etmək üçün yarışdığı böyük bir İslam filosofu və müdrikidir; o, İslam və insanlıq dünyasına məxsusdur. Çünki o, əsərlərini Ərəb dilində və İslam sahələrində yazmış, İslam torpaqlarında səyahət etmiş, müsəlmanlarla və İslam üçün yaşamış və geridə qoyduğu əsərlər İslam dünyasına və bütün insanlığa məxsusdur. İbn Xallikan onu belə adlandırmışdır: "Əbunəsr Məhəmməd ibn Tərxan ibn Üzülg əl-Fərabi Türk əl-Hakim əl-Məşhur". Sonra həyatının tərcüməsində deyir: "Əl-Fərabi bir Türk şəhərində anadan olmuş və orada böyümüş və ömrünün sonuna qədər Türk paltarlarını və papağını belə çıxarmamış bir Türk idi və bu, Türklərin yoludur." Və sonra tərcümənin sonunda, Fərabinin əcdadlarının adlarını qeyd edərkən deyir: Atası Tərxan Türk, babası Üzülg isə Türk idi.

«و كان رجلا تركيا ولد في بلده و نشاء بها ثم خرج من بلده...»

Yenə deyir ki,

«ورد على سيف الدولة فادخل عليه و هو بزي الاتراك و كان ذالك زيه دائماً»
«و طرخان بفتح الطاء المهملة... و اوزلغ بفتح الهمزة... و هما من اسماء الترك»

Və Fərabın təfsirində deyir:

«و هي قاعده من قواعد مدن الترك»

O, böyük bir alim idi, Əl-Fərabinin tələbələrindən biri olan İbn Sina deyir ki, Aristotelin "Metafizika" kitabını 40 dəfədən çox oxuyub və Əl-Fərabinin "Metafizikanın Məqsədləri" kitabına rast gələnə qədər onu başa düşməyib və bu kitabı oxumaq onun üçün bu problemləri açıb.

(حنا الفخوري / خليل الجر، 1377، 24)

Əl-Fərabi İslam fəlsəfi sisteminin əsasını qoyan və "ikinci müəllim" adını qazanan ilk böyük mütəfəkkirdir. Alimlər onun dövrünün elmlərinə yiyələnməsindən və yetmiş dil bilməsindən bəhs etmişlər. (ابن خلكان، 1871، ص397)

Bu gün Əl-Fərabinin düşüncələrini araşdırmağa bizi təşviq edən şey onun utopiya və ya utopik şəhər haqqında düşüncələridir. Onun min il əvvəlki düşüncələri bu günün mütərəqqi cəmiyyətlərində öz əksini tapmışdır. Əl-Fərabi utopiyanı və ideal cəmiyyəti çəkən və onun xüsusiyyətlərini bizim üçün aydınlaşdıran mütəfəkkirlərdən biridir.

Fərabinin ideal cəmiyyətində, cəmiyyət fəlsəfəyə və insan biliyinə dəyər verir. İnsanlar öz bilikləri və gözəl əxlaqları işığında əllərində məşəl tutur, insanlara kömək etməyə tələsirlər. Bu cəmiyyətdə dünya hökuməti qurmaq üçün vasitələr təmin edilməlidir. Fərabinin fəlsəfi düşüncəsinin dərinliyi budur. Fərabinin vizyonunda cəmiyyətin lideri bu xüsusiyyətlərə malik olmalıdır, əgər belə bir insan tapılmasa, işlərin sükanı belə insanlardan ibarət bir qrupa

təhvil verilməlidir. Fərabinin fikrincə, həm hökmdar idi və həm də peyğəmbər, ondan sonra başqa heç kimdə belə xüsusiyyətlər yoxdur. O, burada kamil insandan danışır. Onun fikrincə, kamil insan ölkəni idarə edə və insanları xoşbəxt edə bilən uzaqgörən və dərin filosofdur.

Nizami öz utopik sistemini Fərabinin fəlsəfi ideyalarına müraciət etməklə qurur. Nizaminin feodal sistemi və avtoritar hökuməti tənqid etməsi, sosial ziddiyyətləri cəsarətlə ifşa etməsi və nümayiş etdirməsi Nizami poeziyasının mühüm xüsusiyyətləridir. Lakin şair özünü tənqidlə məhdudlaşdırmayıb; əksinə, cəmiyyəti bu çatışmazlıqlardan təmizləmək metodunu araşdırıb. Onun utopiyası mənəvi və əxlaqi inkişafdır. Həyatda mənəvi və əxlaqi inkişaf xeyirxahlığın və işığın izzəti və əzəməti, "insanın Tanrı xəlifəsi mövqeyinə çatması" deməkdir.

Utopiyasını bərqərar etmək üçün Nizami fitnənin kökündən silinməsinə məqsəduyğun hesab edir və buna görə də yazır:

ای مه نو برج کهن را بکن
وای گل نو، شاخ کهن را بزن.
رخنه کن ملک سرافکنده به
لشکر بد عهد پراکنده به.
Şünki inanır:
Aşağıdakı beyt bu yödən çəkicidir:
چون مارگزیده گردد انگشت
واجب شودش بریدن از مشت.

Gəncəli şair həyatı yaxşılaşdırmağın və daha yaxşı bir həyat qurmağın yollarını izah edir. İdeal fərdlər toplusundan ibarət olan ideal cəmiyyəti araşdırarkən, ideal hökmdar məsələsini daha vacib və daha yüksək hesab edir. Nizami ülvî fikirlərini qısa və uzun hekayələr şəklində ifadə edir və ədalətin gözəlliklərini, zülmün çirkinliyini ortaya qoyur. Biz Sultan Səncər və qoca qadının hekayəsini nümunə götürdük. Nizami padşaha məsləhət verir və deyir:

پیرزنان را بسخن شاد دار
وین سخن از پیرزنی یاد دار
دست بدار از سر بیچارگان
تا نخوری یاسج غمخوارگان (همان، ص 47)

2-5) Şan Qızı Dastanı

"Şan Qızı Dastanı" 1200 ildən çox əvvəl, hicri təqvimə ilə 243-cü ildə, Azərbaycanda Mikael Baştu tərəfindən Türk dilində yazılmış möhtəşəm bir kitabdır. Bu kitabın orijinal mətni bu gün əlimizdədir. Nizami Gəncəvinin bu gözəl əsərdən faydalandığını və qəhrəmanlarının, xüsusən də qadınların üzlərinin təsvirindən ilham aldığını və sevimli həyat yoldaşı Afaqın bu dastanı və sevgi hekayəsini nəql etməsinin nə qədər gözəl olduğunu bilmək maraqlıdır.

Bu əsərin müəllifi Mikael Baştu (213-315 hicri / 828-930 miladi) Bolqar-Azərbaycanlı kimliyinə malik olan bir şairdir. (Toğrul, 2004, səh. 17) Bu illərdə Bolqarlar Tatarıstandan Azərbaycana gəlib onilliklər boyu Azərbaycanda yaşamış, daha sonra Xəzər imperiyasının təzyiqi altında Volqa çayının sahillərinə köçmüşlər. Hicri 7-ci əsrin böyük bolqar tarixçisi Qazi Barac "Bolqar tarixi" kitabında "Şan-Qızı Dastanı" əsərindən bəhs etmiş və onu Azərbaycan ədəbiyyatının əsəri hesab etmişdir. Çünki bu əsərdə Azərbaycan türkcəsindən istifadə edilmişdir. Bu tarixçi Nizaminin qocalıq dövrünü başa düşmüş, əsərində şairin oğlu Məhəmməd Nizaminin bu əsərin əlyazmasını Qazi Baraca gətirdiyini yazmışdır (www.djagfar_tarihi.htm). Bu tarixi sənəd göstərir ki, Nizamidə "Şan qızı dastanı"nın əlyazması var idi. Bu dastanın personajları Nizamının əsərlərində görünür. (Michael Bashto, 1991, səh. 23)

Nizami əsərlərində Afağın şəxsiyyətindən, davranışından və sənətindən təsirlənmiş və yaradıcılığında bu nəcib, sənətkar və nüfuzlu qadınlardan ilham almışdır. Xosrov-Şirində o, Afaq haqqında açıq danışır.

Şan Qızı dastanı Dədə Qorqud kitabındakı bir neçə hekayə ilə, o cümlədən Qanturalı və Bamsi Beirək hekayələri ilə bir çox oxşarlığa malikdir.

Bu əsər – “Şanın qızı dastanı” – Rus dilinə tərcüməsi ilə birlikdə 1930-cu illərdə Sovet İttifaqında Ərəb əlifbası ilə yazılmış kitabların məhv edilməsi təhlükəsindən xilas oldu. Buna görə də, bu kitabı Rus dilinə tərcümə edən və orijinal mətni fonetik formada da daxil edən Tatar alimi və tərcüməçisi M.K. Niqmatulun bacarıqlılığına və ədəbi işinə borcluyuq. Əlbəttə ki, Şan Qaizinin mətnindən bəzi şeirlər Mahmud Kaşğarının “Divan Lüğət ət-Türk” əsərində yer alır ki, bu da əsərə daha böyük etibarlılıq verir.

2-6) Qutadğu Bəylik və Xas Hacıb

Nizami yaradıcılığı üçün böyük ilham mənbəyi Qutadğu Bilik kitabıdır. Onun müəllifi öz kitabında Türk utopiyasının təməlini qoyan Yusif Balasagünlü (Xas Hacıb)dır. Bu əsərdə o, filosofların müdrik düşüncələrindən və gözəl sözlərindən istifadə edərək öz əsərini yazıb və bu baxımdan Türk dünyasının ən dəyərli və müdrik əsəri hesab olunur.

Nizami mümkün olan hər yerdə Qutadğu Biliyin sözlərini işlətməmişdir. Nizami özünün "Xosrov-Şirin" əsərində bu kitaba istinad edərək Səlcuq sarayını Qaraxanlılar sarayı ilə müqayisə edir və dünya naziri Cahan Pəhləvanı Qaraxanlıların dövlət naziri "Xas Hacıb"lə müqayisə edir və onu tərifləyir:

برون آمد ز درگه حاجب خاص

ز دریا داد گوهرها به غواص. (معین فر، 1362، ص 344)

"Qutadğu Bilik"də etika, müdriklik və fəlsəfə ilə yanaşı, riyaziyyat, tibb və astronomiya kimi digər elmlər də müzakirə olunur; lakin kitabın əksər hissəsi dövlətçilik və siyasətlə bağlıdır və dövlətçilik prinsiplərini müzakirə edir. O, cəmiyyətin tələb etdiyi qanunlar, sosial iyerarxiya, müxtəlif gildiyalar, başçı və tabe olan, hökmdar və məhkum edilmiş, hökumət sistemindəki hökumət səviyyələri, xalqın sinifləri və təbəqələri və cəmiyyətin ümumi mədəniyyəti haqqında danışır. Onun yazdıqları xaqanlar tərəfindən qanunlar şəklində verilir və dövlət qanunları şəklində çatdırılır. Bəlik əslində Qaraxanlıların eyni qanunlarıdır. Buna görə də, Yusif Xas Hacıb - yəni Dövlət naziri - Çin, Misir və Yunanıstan filosoflarının fikirlərini təsdiqləyən və eyni zamanda dinlə lazımı uyğunluğa malik qanunlar yazmağa çalışır. O, fəlsəfəyə və insan ağına zidd olmayan və insan təbiətinə daha uyğun olan qanunları ifadə etməyə çalışır. O, ədalətin həyata keçirilməsi üçün qanunları zəruri hesab edir. Elik həm də düzgün bəylikləri ilə hər kəsin öz ləyaqətinə və biliyinə görə öz həqiqi mövqeyində durduğu və münasibətlərin ədalət və ilahi nizam əsasında qurulduğu utopiya ədaləti tətbiq edən bir hökmdardır. O, ədalət və doğruluq arasındakı əlaqədən bəhs edir; filosofların fikir və düşüncələrinə o qədər meydan oxuyur ki, ədalətdə artıq zəiflik qalmır. Hökmdarla ölkə xalqı, hökmdarla cəmiyyətin müxtəlif təbəqələri, hətta hökmdarla hökumət daxilindəki iyerarxiya arasındakı münasibətlər kitabın əksər hissəsini təşkil edən mövzulardır. Burada xaqanın fəaliyyətindən əlavə, nazirlərin, məsləhətçilərin, generalların və sərkərdələrin, xəzinədarın, aşpazın, keşikçinin, əsgərin, xidmətçinin və digər dövlət xadimlərinin davranışları da araşdırılır və hər birinin xüsusiyyətləri təqdim olunur və müəllif bu fəsillərdə filosof və bacarıqlı mütəfəkkir kimi danışır (M. Kərimi, 2016, səh. 324).

"Qutadğu Bilik"in bəşəriyyətə ardıcıl bir mesajı var. Bu kitab tam və fundamental bir kitabdır. Bu, elmə və müdrikliyə əsaslanan bir kitabdır. Bu, müqəddəs və nəcib bir kitabdır. Bu kitab təmiz və parlaq küçələrin, sülh və təhlükəsizlik xiyabanlarının, xoşbəxtlik və firavanlıq evlərinin və bu evlərdə yaşayan xoşbəxt insanların olduğu bir utopiyaya bənzədilib. Onun xiyabanları müdriklik və düşüncə, qanun və əxlaq, incəsənət və ədəbiyyat əsasında qurulub.

"Qutadğu Bilik"də utopiya ilə bağlı irəli sürülən fikirləri Ser Tomas Mor (1535-1478 miladi), Ser Fransis Bakunin (1626-1561), Daniel Defo (1731-1660), Janatan Svift (1745-1667), Lüdovik Holberq (1754-1684), Burrinqton (1753-1753), Samuel Jonson (1784-1709),

Uilyam Morris (1834-1896), Herbert Corc Veyl (1866-1946), Ernest Yunker (1895-1949) kimi yazıçıların yazıları ilə müqayisə etmək olar.

Nizami Gəncəvi bu böyük əsərin hər bəndindən bəhrələnmiş və onun bir çox bəndlərini tərcümə etmiş kimi görünür (M. Kərimi, 2015, 35). O, gözəl deyir:

Bılıklik sözü yürgə suf tək turur
Axıtsa sufung yerdə neəmət bulur.

Uluğ buldung isə kəcik tut köngül
Uluğqa kəciklik yaraşır oğul.

Oquş qayda bulsa uluğluq bulur
Bılık kimdə bulsa bəduqluq alır.

Sözünü qüdəzgil başın barmasın

Tılını qüdəzgil tışın sınmasun. (Qutadğu bilik) (M. Kərimi, Qutadğu bilik, 1392).

Balasaqunlu bütün insanlara, xaqanlara və hökmdarlara xoşbəxtlik yollarını göstərir və xoşbəxtlik arzusu ilə hər kəs üçün çalışır. Onun ürəyi müasirləri ilə döyünür. Qutadğu Bilik nəsihət və məsləhətlərlə doludur:

- Zülüm yanan bir oddur, ona yaxınlaşan hər kəs yanır.
- Ölkədə qanun axan su kimi tərəvət və bərəkət gətirir.
- Ölkə qanunla irəliləyir və dünyanın durumu nizamlanır.
- Ölkə qəddarlıqla çökür və dünyanın nizamı çökür. (Qutadğu bilik, 1392).

Bunlar Nizaminin əsərlərində oxuduğumuz eyni atalar sözləridir. Bəlkə də Nizaminin əsərlərində Qutadğu Bilikdəkilərə bənzər beytlərin sayı mindən çoxdur ki, bu da onun Nizami üçün ilham mənbəyi olduğunu göstərir. İki Türk mütəfəkkiri və ədalət axtaranı eyni sıradadır.

2-7) Əxilik və ya Əhli Fütüvvət

Nizami Əhli Fütüvvətin üzvü və Əxi Fərəc Zəncaninin davamçısıdır. Qardaşlıq, eləcə də Fütüvvət və bağışlanma bu orden üzvlərinin həyat və fəaliyyətinin əsas dayaqları hesab olunur. Əxilər təşkilatı şairin həyatı və yaradıcılığı dövründə geniş fəaliyyət göstərmiş, şəhərlərin sənətkarlarından və yoxsullarından ibarət olmuş, xalq kütlələrinin hüquqlarını müdafiə etmişdir. Uyğun şəraitdə istismarçılara qarşı silahlı mübarizə aparmaqdan çəkinməmişdir. Tarixi mənbələr və tədqiqatçılar Əxi təşkilatı ilə Nizaminin əlaqələri mövcudluğunu təsdiqləyirlər. Nizami, mənəvi cəhətdən onlara yaxın idi. Şairin insanları rəzilliyə və zülmə qarşı təsirli tədbirlər görməyə çağıran şeirləri bu fikri gücləndirir.

Bir çox yazıçıya görə, Nizami Əxilik Təriqətinin Əxi Fərəc Zəncaninin davamçısı idi. Hicri təqvimini ilə 425-ci ildə Şeyx Zəncanda bir monastır tikdirdi və ölkənin müxtəlif yerlərindən gələn şagirdlər, davamçılar, züvvarlar və gənclər fayda və xeyir-dua üçün onun xidmətinə tələsir, ona ibadət və ehtiyac əllərini uzadırdılar. Şeyxin monastırında bir qrup alim, ibadətçi və zahid daim etikaf edir və ibadətlə məşğul olurdu. Şeyxin monastırı dünyanın hər yerindən gələn alimlərin, mistiklərin səyahətləri, zahidlikləri Zəncan şəhərinə daxil olub onun monastırında məskunlaşdıqları yer və yaşayış yeri idi.

Nizami Qardaşlıq Təriqətinə uyğun olaraq açıq şəkildə oxuyur: «Bacarırsansa hamının yükünü çək!»

Nizaminin sözlərinin əksəriyyətinə Əxi Fərəc Zəncaninin çıxışlarında və moizələrində rast gəlmək olar. Əxi Fərəcin şeirləri yoxdur, lakin moizələri toplanıb və bir neçə başqa kitabda onun sözləri nəql olunub. Bu ordenin - qardaşlığın - ideyaları Nizaminin şeirlərində canlandırılıb:

Kaş ki məndə o imkan olaydı, Heç kəsi başqasına mohtac qoymazdım.

3) Nizaminin sənəti

"İskəndərnamə"də o, Platon, Aristotel və digər Yunan filosoflarının bütün fəlsəfi fikirlərini gözəl səhnələrlə müzakirə edir və nəticələri oxuculara çatdırır. "Xosrov-Şirində" o, Xosrovun vəziri "Bozorg Omid"-i Xosrovun qarşısına qoyur. Xosrov soruşur və Bozorg Omid onun suallarını filosof kimi cavablandırır. Burada Xosrov bədən, ruh, axirət və s. haqqında suallar verir və Bozorg Omid onlara cavab verir. Burada da Qutadğu Biliyin müdriklərdən aldığı təəssüratı görürük. Nizami bu cür səhnələri təqdim etməklə oxucuda elm və bilik öyrənmək istəyi yaradır.

Azərbaycan xalqı arasında sadə və qısa hekayələr çoxdur, Nizami bu hekayələrlə xalqını oyatmağa çalışır. Burada o, "Kəlilə və Dimnə" kitabından istifadə edərək, "Kəlilə və Dimnə"-nin 40 hekayəsinin hər birinin nəticələrini bir beytdə nəql edir. 40 hekayəni 40 beytdə ümumiləşdirmək hər şairin işi deyil.

4) Türk Utopiyası

Bura müharibə və şənlilik diyarıdır. Həyat xeyirxahlıqla doludur. Orada kin və nifrətə yer yoxdur. Hər kəs yaxşılıq etmək üçün əlindən gələni edir, paxillıq və xəsisliyə yer yoxdur. Bütün vətəndaşlar rahatlıq və təhlükəsizlik, sülh və əmin-amanlıq içində yaşayır, layiq olanlar iş başındadır, ağsaqqallar isə onların yoldaşları və köməkçiləridir. Orada azadlıq, bərabərlik və ədalət hökm sürür, kişilər və qadınlar işlərin idarə olunmasında çiyin-çiyinə iştirak edirlər, cəmiyyət üzvləri arasında heç bir fərq yoxdur. Qadınlara çox hörmət edilir və sevgi insan münasibətlərinin təməlini möhkəmləndirib. Nizaminin əsərlərində və şeirlərində Türk utopiyasının təsviri aydın görünür. Nizaminin şeirlərinin hər bəndində gözəllik, doğruluq, dürüstlük və fədakarlıq tərənnüm olunur və bu şeirlərdə insanpərvər və irəliyə baxan bir mütəfəkkirin parlaq düşüncələri kiristallaşır.

5) Nizaminin Utopiyasının Xüsusiyyətləri

Azərbaycanlı mütəfəkkir və intellektual şair Nizami özünün "Beş Xəzinə" əsərində Türk utopiyası üçün bir plan hazırlamışdır ki, bu da utopiyanın manifesti olan "Məxzən əl-Əsrar"-da ifadə olunur və sonrakı əsərlərində, məsələn, "Xosrov və Şirin", "Leyli və Məcnun"-da bu binanın yeddi sütunu qoyulmuş, "İskəndərnamə"də bu planın tikintisi başa çatdırılmış, "Şərəfnamə"də isə "İqbalnamə"də tam şəkildə təqdim edilmişdir. "Məxzən əl-Əsrar" şairin manifesti hesab olunur. Nizaminin ülvî fikirlərini ifadə etmək üçün poeziyadan istifadə edən bir mütəfəkkir olduğu şübhəsizdir.

Nizami "Məxzən-ül-əsrar"-da padşahlar və zalımlarla üz-üzə dayanır və onları ədaləti bərqərar etməyə çağırır. Eyni zamanda, o, dövrün zəif ünsürlərini və ikiüzlülərini tənqid edir və çörək qazanmaq üçün çox çalışan insanlara bol sevgi göstərir.

Bu da şairin yetkinlik yaşına çatdığını və sonra yazmağa başladığını göstərir.

Sosial utopiyanın ilk mərhələsində ədalətli bir padşahın olması vacibdir; lakin bu, yeganə şərt deyil. İş aparənlər kimlərdir? Bəhram öz dünyasında itib-batmış və zövqlərə qərq olmuşdur. O, təhlükəsiz və eqoist bir həyat yaşayır. Vaxtının çox hissəsini gözəllərin məclislərində və ya ovçuluqda keçirir. Nəticədə, onun xain və qəddar naziri ölkəni və xalqı öz maraqlarına və pis niyyətlərinə qurban verir.

Şair belə bir nəticəyə gəlir: Cəmiyyətin bolluğu və maddi rifahı yalnız ölkə rəhbərlərinin ədalətindən asılı deyil, həm də hökmdarın ətrafındakı insanlar, yəni zadəganlar, əyanlar, nazirlər, saray əyanları, mühafizəçilər, şahzadələr və hakimlər də ədalət yolu ilə getməlidirlər. Padşah və ya hökmdar işlərə rəhbərlik edən tabeliyindəkilərin davranışlarını daim izləməlidir. Dövlət aparatı tamamilə xeyirə xidmət etməli və mənəvi-əxlaqi qüsurlardan azad olmalıdır. Tamahkarlıq, paxillıq, xəyanət, üsyan, yalan və özünüqiyətləndirmə mənəvi qüsurlardır, həyatın məhvinə və cəmiyyətin tənəzzülünə səbəb olan xüsusiyyətlərdir. Təkcə

hökmdar və onun xalqı deyil, həm də cəmiyyətin hər bir üzvü əxlaqi və mənəvi zirvələri fəth etməyə çalışmalıdır. Məhz belə bir dövrdə çiçəklənən bir cəmiyyətdən danışa bilərik.

Nizaminin "Məxzən əl-Əsrar"-da nəql etdiyi və onlardan nəticə çıxardığı hekayələr əslində ədalət və insaf üzərində qurulub. Şairin bu hekayələrdən çıxardığı nəticələr çox müdrikdir:

Aləmi kim fəth eləyər zülm ilə,
Mülkü ədalətlə alarlar ələ.
Məmləkət ədlilə olar paydar,
İşlərin əql ilə olar bərqərar.

Xalqının rahatlığı ilə maraqlanmayan bir padşah şairin üsyan və qəzəbinin səbəbkarı olub və o, bunu ifşa etmək üçün ağzını açır:

Zülm eləmək yaxşı deyil heç zaman,
Tökmə nahəq qan, gedər abırın–həyan.
Himməti xalqın pıx ılar, qorx aman,
Məzlüm ahından çəkin, ey hökmran.
Şahlıq üçün şərtidir ədalət fəqət,
Aləmə zülm oldu, yetər, bir sənət.

Şairin dövrün zalımlarına qarşı fəryadının heç bir nümunəsi yoxdur. O, millətin oğludur və millətindən güc aldığı üçün qorxunun ürəyinə girməsinə imkan vermir. O, ədalətli adlandırılan Nizami Ənuşirvanı rüsvay edir və 12 səhnədə bu padşahın ikiüzlülüyünü, zülmünü ifşa edir. Həmçinin, padşahın utancını göstərən səhnə də maraqlıdır.

Şairin bütün səyi zalımlarla üzləşməkdir və dünyada heç bir şair padşahlara qarşı bu qədər ehtiyatsızcasına danışmayıb; səbəb onun şeirləri çörək və ya şöhrət üçün yazmamasıdır. Şair padşahları xəbərdar edir ki, onun üçün yalnız ədalətli olmaq deyil, həm də keşikçilərini, rəhbərlərini və qalan xidmətçilərini doğru yola yönəltmək vacibdir:

Dəxlini mülkün talayır oğrular,
Dul qarılardan çəkilir surğular.
Və zamanın durumunu nə gözəl göstərir:
İndi ədalətdən, aman, yox suraq,
Qaçmış o, simürğə aparmış pənah.
Mavı bu çardaqda abır yox daha,
Əsla bu torpaqda görünmür həya.
Qalx, Nizamı, yaş axıt sən yenə,
Qanyası səp qanlar olan qəlbinə.

Şair padşahlara müraciət edərək deyir ki, onlar yollarındakı maneələri aradan qaldırmalı və qətiyyətlə hərəkət etməlidirlər:

Ölməlidir mülkə pozuqluq salan,
Qovmalıdır olsa qoşun bədguman,
Qol - budaq atmaz təzə şax, bil ki, sən.
Köhnə budaqları əgər kəsməsən.
Kəsməsən arxın önünü aşıkar,
Göylərə qaldırmaz əli göy çınar.
Sən bulağın gözlərini açmasan,
Gözdən axıtmaz su bu yer heç zaman.

Nizami əsas dəyəri zəhmətkeş insanların əməyinə və səylərinə verir, həmişə insan zəhmətindən danışır, zəiflərə olan kədəri və ehtiyacı insan ləyaqətinin bir hissəsi kimi görmür:

Ey əxi, nəfs itdir, onu çək dara,
Ruzı üçün açma əl alçaqlara.

Dadına paxıl rizqini, ye torpağı,
Torpaq olub, olma rəzil tapdağı.
Qoy əlinə, qəlbinə batsın tıkan,
İşlə, çalış, durma bekar bircə an!

Yeddi gözəl - Nizaminin dördüncü əsəridir. Bu poemada şahlar və qadınlar əsas qəhrəmanlardır. Bəhram şahın qarşısında bir çox gözəl qadın təqdim olunur və onların hər biri öz dəyərlərini gözəl şəkildə müdafiə edir, şahı öz çatışmazlıqlarından xəbərdar edir. "Yeddi Gunnbəz"də baş verən bu hekayələrin hər biri müxtəlif rənglərdə nəql olunur və qadınların qürurlu və bacarıqlı, gözəl və müdrik olduqları göstərilir.

Leyli və Məcnun - Bəlkə də şairin maraqsızlığından irəli gəlir, baxmayaraq ki, bu, böyük bir şah əsəri idi, amma şairin istəyi deyildi və o, bunu Axsitan bəyin məcburiyyəti ilə yazmışdır. Leyli və Məcnunda müdrikliklə dolu bir çox sözlər də var. Bu, sadəcə iki aşiqə romantik bir baxış deyil, həm də şairin çürük ənənələrə və yanlış adətlərə qarşı etirazı görünür və şairin iki aşıqın və sevgilinin dövrlərinin və bədbəxtliklərinin təsviri, eyni zamanda, o, insanların kədərlərindən və ağrılarından danışır və ağrının gözəlliyini Leylinin dili ilə, bəzən də Məcnunun dili ilə ifadə edir.

Lakin Nizaminin şah əsəri onun "**İskəndərnamə**"si və son əsəridir ki, burada o, utopiyasının əsas obrazlarını çəkir. Bu əsər Nizaminin yaradıcılığının zirvəsi hesab olunur. Və o, xəyalındakı şəhərin, gözəlliklə dolu bir şəhər olan "Utopiya"nın bütün xüsusiyyətlərini ifadə edə bilib, burada saf və seçilmiş insanlar xoşbəxt yaşayır, təhlükəsizlik və rahatlıqdan həzz alır və hər birinin qəyyumları öz vəzifələrini yaxşı yerinə yetirirlər. "**Şərəfnamə**" bir filosofun uğurunu göstərir. O, bütün kitabları oxuyub, amma heç birini bəyənməyib və Yunanıstan və Roma, İran və Turan, Misir və Çin alimlərinin müdrik sözlərindən ilham almaq və ideal cəmiyyətin və xəyallar diyarının təməlləri olan utopiyasında onlardan kömək istəmək üçün özü qələm götürüb. Birinci hissədə Nizami İsgəndərin padşahlığından, ikinci hissədə isə peyğəmbərliyinin hekayəsindən bəhs edir.

Nizami şah taxtını pisləyir və taxt-tacı İsgəndər kimi böyük bir insan üçün rüsvayçılıq adlandırır. Nizaminin fikrincə, bəşəriyyətin zirvəsi sosial bərabərlik, azadlıq və insanların xoşbəxtliyi (ədalət)dir. Bu, Nizaminin utopiyasıdır. Belə bir cəmiyyətə nail olmaq üçün özünü qurban verməli, təşəbbüs göstərməli, səy göstərməli, cəhaləti və xəbərsizliyi aradan qaldırmalı, insanların bilik və anlayışını artırmalı və xeyirxahlığı təbliğ etməlidir. Bu yolla utopiya vizyonunu təqdim etmək və ona ümid etmək olar.

Bu əsərdə İskəndər belə bir utopiyaya can atır. Belə bir utopiya üçün Nizami Fərabinin utopiyasına Qutadğu bilik və Xas Hacıbə müraciət edir. Lakin bu, yalnız başlanğıcdır. Bu cəmiyyət üçün fəzilətli, sədaqətli və azad kişi və qadınlara ehtiyac var. O, bu insanları öz üstün xüsusiyyətləri ilə uydurma "Şan-Qızı Dastanı", "Dədə-Qorqud kitabı", "Qardaşlıq yolu" əsərlərində tapır. O, çiçəklənən Azərbaycan mədəniyyətinə müraciət edir və bu mədəniyyətin məcmusundan ideal cəmiyyətini qurur. Gəlin bu cəmiyyətin xüsusiyyətlərini Nizaminin dilindən oxuyaq:

Bizdə bərabərdir hamının varı
Bərabr bölərək bütün malları.
Bizdə artıq deyil heç kəsdən heç kəs
Bizdə ağlayana heç kəs gülməz. . .
Bırını gəzəbli, acıqlı görsək
Ona məsləhətlə eyələrik kömək.
Qızıla, gümüşə aldanmaz heç kəs
Onlar bizim yerdə bir şeyə diməz.
Xəsislik bilmərik dünyada bizlər,

Zorla şey almarıq bir arpa qədər.

Və bunlar Nizaminin Türk utopiyasında yaşamağa layiq olan insanlar idi.

6) Utopiyanın Qurulması

Azərbaycanlı düşüncəli və rasionalist şair Nizami Gəncəvi poeziya və düşüncə dünyasının qabaqcıllarından biridir. O, ədəbi yaradıcılığı ilə bəşəriyyət dünyasını təsvir etmiş və poeziyasını düşünmək və insanlar üçün gözəl bir dünya yaratmaq məqsədinə xidmət etməyə yönəlmişdir. Hər hansı digər şair kimi, Nizami də poeziyasına qəzəl və romanslar yazmaqla başlamış, lakin poeziyada elə bir dərəcəyə çatmışdır ki, bir çoxları onu poeziyanın tanrısı adlandırmışdır. Əlbəttə ki, bu gün Şərq ədəbiyyatı yazıçıları və tədqiqatçıları artıq Nizaminin həm Fars, həm də Türk dillərində şeir yazdığına şübhə etmirlər. Onun Türkcə divanı ilk dəfə nəşr olunanda bəzi insanlar buna qarşı çıxmış və nəşrinin çatışmazlıqlarını sanki başqa bir şair tərəfindən yazılmış kimi şişirtmişlər. Lakin dünyanın müxtəlif yerlərində digər əlyazmaların tapılması şübhələri aradan qaldırdı.

Nizaminin "Xəmsə"sindən öyrəndiyimiz odur ki, Nizami qırx yaşına qədər qəzəl, qəsidə və digər poetik formalarla məşğul olub və bu sahədəki bacarığının zirvəsinə çatıb. Yetkinlik yaşına çatanda müdrik düşüncələrini beş Məsnəvi formasına salıb. Nizami poeziyasının yazma ilini belə təsvir edir:

Beş yüz ilə yetmiş olub, qalx, oyan,

Gün qalxıb, məclisə gəl durmadan.

Əvvəlcə "Məxzənül-Əsrar"-da utopiyanın manifestini ifadə edir; "Xosrov və Şirin"-də Sepi bu utopiyanın təməlini sevgi, azadlıq və ədalət üzərində qoyur. Bu arada, "Leyli və Məcnun" Əxstan bəy Şah İldə-Qazın sifarişi ilə yazılmış bir əsərdir, lakin şair bu əsərdən tezliklə qurtulmağa və əsərini davam etdirməyə çalışır və onu cəmi dörd ay ərzində bitirir. Eyni zamanda, Po bu fürsətdən istifadə edərək utopiyasının xüsusiyyətlərinin başqa bir hissəsini ifadə edir. Lakin onun dördüncü əsəri bu utopik şəhərin yeddi əsas strukturunu müəyyən edir və oxucularını ideal şəhər və insanlara layiq bir şəhər prinsipləri ilə tanış edir və belə bir xəyal şəhərinin gözəlliklərindən, rənglərindən və həyəcanlarından bəhs edir. Lakin son əsəri olan "Eskandaranama"-da onu iki hissəyə bölür. Əvvəlcə Esse yazır və İsgəndəri Romadan çıxarır və onu həyat suyunu axtarmağa göndərir və yolun sonunda ideal şəhərinə çatır. Bütün xəyallarının yatdığı bir şəhər və bu utopiyanı gerçək və Azərbaycanda gördüyü üçün artıq dünyanın genişlənməsi və hakimiyyət axtarışı üçün bir səbəb görmür və buna görə də ölümü qəbul edir. Lakin belə bir şəhərdə insanlar azad, bərabər və mükəmməl ədalət içində yaşayırlar. Hərbi utopiyanın təməli sevgi, sevinc və xoşbəxtlikdir. İnsan xoşbəxtliyi başqalarından asılı olmamaqda və ağrı və fəlakətdən azad olmaqdadır.

Şairin ideal cəmiyyətində sevgi həyatın əsasını, ailə qurmağın əsasını, firavan bir uşaq sahibi olmağın əsasını və türk utopiyasının əsasını təşkil edir.

İndi isə, sonuncu pərdədə Nizaminin utopiyasının gözəl obrazına gəlirik:

İskəndər belə bir qadınla görüşmək ehtiyacını ifadə edir və Nuşabə ona icazə verir. İskəndərin Azərbaycan qızı ilə görüşü necə də gözəldir. Məhz burada Nizami ədalətli və ideal bir hökmdarın gözəl obrazını göstərir və ölkəsini utopiya adlandırır. Kişilər və qadınlar arasında heç bir fərq olmayan, layiqlilərin işlədiyi və insanların hörmət edildiyi bir şəhər. Hər kəs azaddır, bütün dinlər azaddır, bütün irqlər bərabərdir, hər sinif və peşə istehsalda rəqabətdə azaddır, bu utopiyada birinin başqasına ehtiyacı yoxdur və heç kim başqasından üstün deyil. Onlar vətənlərini inkişaf etdirmək üçün əllərindən gələni edirlər, hökumətlərindən ehtiyac duyduqları qədər tələb edirlər. Burada o qədər bolluq var ki, xoşbəxt olmamaq mümkün deyil. İskəndər buradakı Cəm, Fereydun və digərlərin festivalları haqqında eşitdiyi təsviri unudur, çünki xoşbəxtliyin mahiyyəti buradadır və bu festivalda təkcə saray deyil, həm də bütün insanlar sevincdən zövq alırlar. Habelə, hər kəs fəlakətləri aradan qaldırmaq üçün

var gücü ilə çalışır. Bu, İskəndərin axtardığı utopiya idi. İskəndər Bərdəni tərk edir və yerin ucqarlarına səyahət edir, lakin Bərdə onun zəhnində və düşüncələrində o qədər dərin kök salıb ki, vətəninə qayıtmaq istəyir. Bu dəfə o, yenidən filosofların yanına gedir. O, həmişə filosoflarla söhbət edir və Platon, Eliziumlu Fedon, Blinas, Soqrat, Porfiri, Aristotel, Hermes ilə oturub onlardan fəlsəfə öyrənir. Nəhayət, Romaya qayıtdıqdan bir il sonra ölüm ona gəlir.

Bura rızım ilə bəzm diyarıdır. Həyat yaxşıqla doludur. Kinayə - nifrətə yer yoxdur. Hər kəs yaxşılıq etmək üçün fədakarlıqla əlindən gələni edir. Paxıllıq və xəsislik yoxdur. Bütün vətəndaşlar rahatlıq və təhlükəsizlik, sülh və əmin-amanlıq içində yaşayır, layiqlilər isə iş başındadır, ağsaqqallar isə onların yoldaşları və köməkçiləridir. Orada azadlıq, bərabərlik və ədalət hökm sürür, kişilər və qadınlar işlərin idarə olunmasında çiyin-çiyinə iştirak edirlər, cəmiyyət üzvləri arasında heç bir fərq yoxdur. Qadınlara çox hörmət edilir, sevgi insan münasibətlərinin təməlini möhkəmləndirib.

Nəticə

Nizami utopik bir plan hazırlayıb. Bu şəhərdə zülm və ya güc yoxdur, amma insanlar arasında bərabərlik, xeyirxahlıq və səmimiyyət və azadlıq hökm sürür. Burada insan ləyaqətinə layiq qanunlar hökm sürür, türk millətinin istəkləri təzahür edir. Filosofların istəklərinə uyğun bir şəhər, təhlükəsizlik, sülh və xeyirxahlıq dünyası yaradılır. Kişilər və qadınlar, bütün insanlar bərabərdir. Burada hətta heyvanlar arasında belə müharibə və qaçış yoxdur. Paxıllıq, nifrət və kin, özünəinam, özünü öymək və başqalarını xor görmək kimi pisliklərin yeri yoxdur. Burada hər kəsin haqqı var, hər kəs insandır və insan ləyaqəti ucadır. İnsan Tanrının nayıbidir. Bu şəhər ədalət və ədalətsevərlər şəhəridir. Burada nə hakim, nə məhkum, nə də həbsxana var; əksinə, layiqli insanlar rəhbərlik edir, ədalət haqlılara çatır. Burada saflıq, yaxşılıq və gözəllik hökm sürür. Cəmiyyətin yuxarı - aşağı təbəqələri arasında bərabərlik bərqərar olur. Hökmdar cəmiyyətdəki ən zəif insanın hüquqlarını poza bilməz. İnsan ləyaqəti qorunur. Yaşlı və dul qadınlar padşahlardan heç nə ilə fərqlənmirlər. Burada padşahlar yaşlı kişiləri damdan yerə ata bilməzlər. Burada heç kimin yaşlı qadına zülm etmək hüququ yoxdur, əks halda o, əbədi olaraq lənətlənəcək. Belə bir utopiyaya və onun yaradıcısına:

Nizami Gəncəviyə, yüz dəfə Alqışlar!

QAYNAQLAR

1. دیوان غزلیات و قصاید نظامی، تصحیح سعید نفیسی، تهران، کتابفروشی فروغی، ۱۳۱۹.
2. گنجینه گنجوی، تصحیح وحید دستگردی، تهران، ۱۳۳۵.
3. م. کریمی، آذربایجان چاغداش ادبیاتی، تبریز، انتشارات نباتی، ۱۳۹۶.
4. م. کریمی، نظامی گنجوی، تهران، انتشارات اندیشه نو، ۱۳۸۳.
5. نظامی گنجوی، دیوان کامل - خمسہ نظامی گنجوی، بکوشش دکتر معین فر، تهران انتشارات زرین، چاپ دوم، ۱۳۶۲.
6. یوسف بالاساغونلو (خاص حاجب)، قوتادغو بیلیک، ترجمه: م. کریمی، تبریز، نشر اختر، ۱۳۹۲.
7. Həmid Araslı, Nizami və Azərbaycan xəlv ədəbiyyatı, məqalələr məcəməhəsi, Bakı, 1947.
8. R. Azadə, Nəzami Gəncüy, Bakı, 1980.
9. Əmsal Nizami Gəncüy, hazırlayanlar: Hidayət, Vəhdət Səltanzadə, Məhəsn Həqi suylu, Ankara, 1991.
10. Mıkayıl Baştu ibn Şəms Batır, Şan kızı dastanı, Türk kültür bakanlığı, Ankara, 1991.

НИЗАМИ ГЯНДЖЕВИ И ТУРЕЦКАЯ УТОПИЯ РЕЗЮМЕ

Ключевые слова: Низами Гянджеви, турецкая утопия, турецкий диван, азербайджанский поэт, гуманистические требования, свобода и справедливость

Низами Гянджеви (1141–1209), великий азербайджанский поэт и мыслитель, занимает особое место в истории развития человеческой мысли. Его богатое литературное и интеллектуальное наследие отличается широтой содержания и глубиной научно-философских идей. На протяжении многих столетий его произведения сохраняют свою художественную и идейную ценность, являясь выдающимися образцами мировой литературы и философской мысли.

За более чем восемь столетий сотни выдающихся поэтов различных народов следовали литературной традиции Низами, вдохновляясь его творчеством, создавая произведения по образцу его поэм и переводя их на свои национальные языки. Авторы маснави, написанных под названиями «Махзан ал-Асрар» («Сокровищница тайн»), «Хафт Пейкар» («Семь красавиц»), «Лейли и Меджнун», «Хосров и Ширин» и «Искандер-наме», в значительной степени находились под влиянием художественного метода Низами и создавали свои произведения в русле подражания его литературному наследию. Среди них были выдающиеся поэты, каждый из которых являлся признанным мастером художественного слова своей эпохи.

Мировоззрение Низами формировалось под воздействием семи основных источников. Во-первых, Низами был сыном Азербайджана, и фундамент его идей восходит к культуре азербайджанского народа. Во-вторых, будучи мусульманином, он черпал вдохновение в исламской религии и её духовно-нравственных ценностях. В-третьих, его взгляды были тесно связаны с интеллектуальным наследием учёных своего народа, а также тюркских и мусульманских мыслителей, особенно Абу Насра аль-Фараби. В-четвёртых, Низами испытывал глубокое уважение к Юсуфу Баласагуни (Хас Хаджибу) и использовал его нравственно-философские наставления. В-пятых, значительное влияние на его творчество оказало ценное литературное произведение «Шан кызы», относящееся к IX веку и связанное с памятью о его супруге Афаг, ставшее одним из источников художественного вдохновения поэта. В-шестых, эпос «Книга моего деда Коркута» как важнейший памятник родной культуры не мог остаться вне сферы его внимания и оказал влияние на его язык и художественное мышление. Наконец, седьмым источником стали идеи и духовные ценности суфийского братства, которые нашли отражение в его мировоззрении и творчестве.

Таким образом, философско-художественная система Низами Гянджеви представляет собой синтез азербайджанской культурной традиции, исламской духовности, тюркской интеллектуальной мысли и суфийского мировоззрения, что обусловило её универсальный гуманистический характер и непреходящую ценность для мировой культуры.

NEZAMI GANJAVI AND THE TURKISH UTOPIA
SUMMARY

Keywords: Nizami Ganjavi, Turkish utopia, Turkish divan, Azerbaijani poet, humanitarian demands, freedom and justice

Nezami Ganjavi (1141-1209), the great poet and thinker of Azerbaijan, is one of the scholars who enjoys a special position in advancing human thought. His rich legacy has extensive and comprehensive scientific and literary contents that have spanned centuries and have been proven as beautiful examples of literature and thought. Over the past 800 years, hundreds of great poets from different nationalities have followed his literary creation and have used their poetic talent and skill in imitation of Nezami's works and translated them into their own languages. Those who have composed masnavis with the titles Makhzan al-Asrar, Haft Peykar, Leyli va Majnun, Khosrow-Shirin and Iskandernameh have not been free from the constraints of Nezami's art and have composed their works with an imitative view of Nezami. There are great poets in this field, each of whom is a great orator of his time. Nizami's thoughts are nourished by seven well-springs: 1) Nizami is a son of Azerbaijan and the basis of his thoughts originates from the culture of the Azerbaijani people, 2) he is a Muslim and his thoughts also originate from the religion of Islam; 3) he is dependent on the scholars of his nation and the thoughts of Turkish and Muslim scholars, especially Farabi; 4) he is devoted to Yusuf Balasaghunlu (Khas Hajib) and has benefited from his teachings; 5) the very valuable work of the story "Shan Qizi" is a work from 9th century AD and a memento of his wife Afaq, which inspired his art; 6) the book of Dede Qorqud, as a culture of his own, could not remain far from his mind and language; 7) and finally, the use of the teachings of the Sufi order of brotherhood.

Daxil oldu: 06.04.2026-cı il